

FIZIONOMSKO-MORFOLOŠKE OSOBINE RURALNIH NASELJA VARAŽDINSKOG GENERALATA I KRIŽEVAČKE ŽUPANIJE U 18. I 19. STOLJEĆU

Mirela SLUKAN ALTIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Marulićev trg 19
Zagreb

Primljeno: 30. 1. 2011.

Prihvaćeno: 30. 9. 2011.

Rad ima dvije pozitivne recezrije

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK / UDC 94-084.3(497.5)

SAŽETAK

Temeljem izvora, prvenstveno kartografskih, u članku se obrazlažu dvije faze kolonizacije Varaždinskog generalata i Križevačke županije: onu prije i onu poslije donošenja Statuta Valachorum. Objašnjava se razvoj naseljenosti, dioba posjeda i tipovi formiranja naselja. Mogu se izdvojiti tri osnovne faze u razvoju naselja: 1. Naseljavanje u obliku zaselaka – nastaje rastresito selo sa zaseocima; 2. Početna faza okupljanja – nastaje naselje manje-više okupljenog plana ali nepravilnog tlocrta; 3. Izgradnja duž glavne prometnice – naselja formirana na pobrđu spuštaju se prema prometnici u podnožju. Navodi se nekoliko osnovnih tipova ruralnih naselja na području varaždinske vojne granice: 1. Okupljena naselja nepravilnog tlocrta, 2. Nizna naselja duž cestovnih prometnica, 3. Nizna naselja duž vodotoka, 4. Nizna naselja s tendencijom razvoja središnjeg trga, 4. Raštrkana naselja sa zaseocima.

Ključne riječi: morfološke karakteristike, Varaždinski generalat, Križevačka županija, tipovi naselja, nizna naselja, raštrkana naselja

Key words: morphological characteristics, Varasdin Generalate, Krizevci County, types of settlements, longitudinal settlements, dispersed settlements

Prodor Turaka na područje između Save i Drave, označio je početak dugog, vrlo turbulentnog demografskog razdoblja šireg područja vojne granice koje je presudno utjecalo na oblikovanje fizionomskih obilježja naselja kao i na strukturu zemljišnog posjeda novoosnovanih naselja. Početak značajnije obnove naselja i naseljenosti toga prostora označilo je pismo nadvojvode Ferdinanda iz 1597. godine kojim Vlasima garantira oslobođenje od nameta i rabota. Tako je obnova naselja i naseljenosti varaždinske vojne granice, otpočela već krajem 16. stoljeća. Nakon Žitvanskog mira (1606.) kojim je određena osmansko-habsburška granica na rijeci Ilovi, taj se prvi val kolonizacije intenzivira. Kao rezultat tog prvog vala kolonizacije obnavlja se veći broj napuštenih naselja ili osnivaju nova, poglavito na području zapadnih i sjevernih rubova vojne granice. U ovoj fazi kolonizacije osobito su obnavljana i stvarana sela Vlaha slobodnjaka u sjeverozapadnom dijelu granice, vlaška sela na padinama Bilogore te biskupska sela u zapadnom rubnom području varaždinske vojne granice.

Naseljavanje plodnog, manje-više uravniljenog prostora varaždinske vojne granice od samih je početaka imao posve drugačije osobine od kolonizacije Like i Krbave. Dok su prvim valom

kolonizacije karlovačke granice prva nova naselja nastajala stabilizacijom stočarskih naseobina stvarajući tako patronimičke zaseoke disperzne strukture, prva obnovljena ili nova naselja varaždinske vojne granice uglavnom već u inicijalnoj fazi nastanka odlikuje manje-više okupljena struktura naselja i zemljišnog posjeda.

Specifičnosti nastanka i strukture ruralnih naselja i zemljišnih posjeda ovog prostora bitno je pridonijelo i donošenje prvog vlaškog zakona - *Statuta Valachorum* (1630.) koji je u pravu na zemljište izjednačio sve doseljenike i dao im u stvarno vlasništvo zaposjednutu zemlju, dodatno potičući obnovu naseljenosti i razvoj ruralnih naselja varaždinske vojne granice.

Novi, intenzivniji val kolonizacije otpočeo je nakon donošenja Statuta Valachorum. Prava koju su bila zagwarantirana Statutom, privukla su još veći broj doseljenika. Taj val trajao je manje-više kontinuirano sve do kraja 17. stoljeća. Oslobođenjem Slavonije težište kolonizacije premješta se istočnije u novooslobođeni prostor istočno od rijeke Ilove.

Kao rezultat takvih novih uvjeta, nastala su nova naselja s drukčijim fizionomskim obilježjima. Suprotno dosadašnjim pretpostavkama kako su se zbog obilja plodne zemlje kolonizacija i podjela zemljišta vršile bez upliva vlasti, analiza fizionomske strukture novokoloniziranih naselja i njihovih zemljišnih posjeda ukazuje na planski nastanak naselja i ujednačeni sustav podjele zemljišta.

Namjera je ovog rada odrediti osnovnu tipologiju ruralnih naselja nastalih kolonizacijom prostora varaždinskog generalata u razdoblju od 16. do kraja 18. stoljeća te napose utvrditi korelacije tipičnih fizionomskih struktura naselja s historijsko-geografskim uvjetima njihova razvoja.

Kao izvori za rekonstrukciju fizionomije ruralnih naselja i strukture zemljišnog posjeda korišteni su katastarski planovi jozefinske izmjere te pripadajući popisi čestica. Analiza je izvršena na uzorku od 40-tak naselja varaždinske vojne granice te pograničnog područja križevačke pukovnije.

IZVORI I METODOLOGIJA

Prvi detaljni uvid u fizionomsku strukturu ruralnih naselja te u strukturu njihovog zemljišnog posjeda i vlasničkih odnosa omogućen je tek pojavom povijesnih izvora jozefinske generacije. Pri tome ne mislimo na same topografske karte nastale jozefinskom topografskom izmjerom već na ekonomsku odnosno katastarsku izmjeru koja je na širem prostoru varaždinske vojne granice obavljena 1783. godine. Tek ti planovi izrađeni u mjerilu 1:7 200 (1 Zoll=100 Klaftera) svojim krupnim mjerilom omogućavaju uvid u stvarnu strukturu naselja. Popisi čestica koji su nastali nešto kasnije (uglavnom do 1808. godine) omogućavaju nam uvid u strukturu zemljišnog posjeda i u vlasničke odnose, pa njihovom komparacijom možemo u velikoj mjeri rekonstruirati način i tijek nastanka pojedinih naselja kao i njihovu unutrašnju strukturu.

Stanovito ograničenje u analizi predstavlja činjenica što jozefinski katastarski planovi varaždinske vojne granice nisu dovršeni, odnosno na njima nisu ucrtane granice čestica i njihovi brojevi¹. Taj je nedostatak u velikoj mjeri kompenziran korištenjem planova i upisnika franciskanske izmjere. Naime, kućni brojevi zabilježeni jozefinskim izvorima ostali su isti u narednoj, franciskanskoj katastarskoj izmjeri pa je identifikacija kuća s obzirom na vlasnika bila moguća. Iako franciskanske izvore od jozefinskih dijeli pedesetak godina, zbog gotovo isključivog linijskog sustava nasljeđivanja te razmjerno rijetkih dioba, rekonstrukcija strukture zemljišnog posjeda bila je uvelike omogućena. Drugi ograničavajući čimbenik koji je bilo teže kompenzirati bila je činjenica što jozefinski katastarski izvori nisu sačuvani za čitavo promatrano područje, pa je

¹ Označene su granice pojedinih kultura odnosno prostorni areali zemljišta istog načina korištenja.

izbor uzorka bio sužen na naselja za koje je postojala kompletna dokumentacija (jozefinski plan i opis čestica). Tamo gdje je to bilo osobito važno a nismo imali spomenute jozefinske katastarske izvore, analiza strukture i zemljišnog posjeda vršena je temeljem usporedbe jozefinske topografske karte i katastarskih izvora franciskanske generacije. čime smo do određene mjere bili u mogućnosti s velikom sigurnošću pretpostaviti fizionomsku strukturu naselja a u manjoj mjeri i vlasničke odnose (karakteristično je da su naselja ovog područja tijekom 19. stoljeća rasla razmjerno sporo kao i njihovo stanovništvo što je doprinijelo stanovitoj konzeravaciji situacije 18. stoljeća koja je iz navedenih razloga uvelike može iščitavati i u izvorima sredine 19. stoljeća).

KOLONIZACIJA I FIZIONOMIJA NASELJA NASELJENIH TIJEKOM 16. I POČETKA 17. STOLJEĆA

Prva faza kolonizacije karakterizirana je kolonizacijom krajišnika na stare feudalne posjede. Vlasima je bilo naseljeno nenastanjeno i opustošeno područje, u kojima su *de jure* još uvijek postojala vlastelinstva, ali *de facto* više nije postojala vlastelinska uprava jer su ta područja tijekom turskih provala ostala bez podložnika.

Od 1597. godine otpočinje kolonizacija zone buduće zapadne granice Generalata i Provincijala. Tako se 1597. godine spominje kolonizacija Donjih Lipovčana, Mostara, Marinkovaca, a zatim u razdoblju 1598-1618. - Dragičevca, Habijanovca, Kapele, Prnjavorca, Vukšince, Zvekovca, Zabrđa, Fuke, Koritne, Paruževca, Hagnja, Kabla i Bukevja (*Buturac, 1984; 186-187*). . Po popisu sastavljenom 1610. godine, Vlasi su obitali u 204 kuće u devet sela na području koprivničke kapetanije: Mučna, Veliki i Mali Poganac, Kukavica (danas Sokolovac), Grdak, Vladislav, Glogov Zdenac (Glogovac), Plauka (Plavšinec) i Zerdia (Srdinec) (*Adamček, 1980: 520*). U izvještajima koprivničkog kapetanata iz 1621. spominju se zarobljeni Vlasi iz Srdinca i Malog Poganca, a u istom izvještaju iz 1622. iz Srdinca, Plavšince i Mučne (*Lopašić, 1885; II: 111, 113*).

Manji dio Vlaha naseljen je na vlastelinstva od strane samih feudalaca. Riječ je o području između potoka Gliboki i rijeke Bednje, omeđenog na zapadu Kalničkim gorjem a na sjeveru Dravom. Radi se o tzv. privatnim Vlasima koji nisu poslije dobili status krajišnika pa se na njih protezalo područje jurisdikcije vlastelina. Po su u prvom redu bila sela Čukovec, Bolfan, Vrapčani, Gornji i Donji Ivanac, Globočec, Cvetkov Dol, Lunjkovec, Digačevo, Nikšino Selo, Uporšek, Černkovec, Duga Reka, Sv. Petar i Martinić (*Kaser, 1988; 102*). Ta su naselja poglavito naseljena do 1631. godine.

O tijeku samog naseljavanja nisu pronađena izvješća (*Kaser, 1988; 96*). Naseljavanje po svojoj prilici nije bilo organizirano. Koncentracija novih naselja određena je prvenstveno prirodnim i sigurnosnim uvjetima, pa su prve kolonizacije vršne u zapadnim dijelovima granice (najdalje od granice) te u središnjim dijelovima koji su imali najpovoljnije prirodne uvjete ocjeditog zemljišta pogodnog za obradu (naseljavanje sjevernih i južnih dijelova bilo je ograničeno močvarnošću). Nadalje, postojala je tendencija stvaranja novih naselja na lokacijama starih, srednjovjekovnih naselja. Po dolasku, obitelj naseljenika dobivala je zemljišni posjed koji bi se s vremenom dijelio između nasljednika.

Kako se sve to odrazilo na fizionomiju novooblikovanih naselja starije kolonizacije varaždinske vojne granice te formiranje zemljišnog posjeda?

Naselja osnovana ili obnovljena prvim valom kolonizacije otprilike do 1630. godine karakterizirana su manje-više okupljenim ali nepravilnim tlocrtom naselja. Među njima možemo razlikovati nekoliko podtipova

1. Manje-više okupljena naselja nepravilnog tlocrta bez zaseoka. U ovu skupinu pripadaju gotovo sva biskupska sela pograničnog dijela Generalata i Križevačke županije kao i dio sela Vlaha slobodnjaka na sjeverozapadnu nekadašnje varaždinske granice (izuzetak čine sela koja su

formirana na padinama pobrđa). Tipičan primjer ovakve strukture predstavlja naselje Haganj². Haganj pripada među naselja zapadnog dijela varaždinske vojne granice naseljen u valu rane vlaške kolonizacije, kolonizirane uoči i u vrijeme donošenja Statuta Valachorum, dakle kada je Slavonija još uvijek pod osmanskom upravom a granica relativno blizu. Tijekom 17. stoljeća bio je u feudalnom vlasništvu. Rezultat takvih historijsko-geografskih uvjeta razvoja jest naselje nepravilne strukture što ukazuje na izostanak planske podjele zemljišta. Godine 1783. Haganj je imao 22 kućna broja. S obzirom na morfološku strukturu određenog položajem kuća i posjeda, radi se o raštrkanom naselju okupljenog posjeda. Dakle, struktura naselja bila je podređena agrarnoj proizvodnji dok je prometna dostupnost imala manji značaj u formiranju naselja. Dominaciju čimbenika agrarne proizvodnje potvrđuje i položaj kuća unutar čestice koja je redovito prema cesti okrenuta bočnom (kraćom) stranom, okrenuvši se tako unutrašnjem dvorištu kao mjestu proizvodnje i okupljanja koje je zatvaralo stambena kuća i gospodarski objekti a iz koje se direktno izlazilo prema poljoprivrednim površinama. S obzirom na popis posjednika možemo vidjeti da je jezgru naselja činilo nekoliko obitelji, poglavito Babić, Dončević, Goranović i Tomić. S obzirom na broj pojave pojedinih prezimena, najčešće se javlja prezime Dončević i Goranović pa možemo pretpostaviti da se s obzirom na diobe koje su se od vremena osnutka naselja dešavale, jezgru naselja činile upravo skupine kuća Dončevića istočno od raskršća te Goranovića, južno od raskršća. Njihova okupljenost 1783. godine još uvijek je jasno izražena pa je lako rekonstruirati tijekom diobe primarnog posjeda koji je krenuo upravo od tih obitelji. S obzirom na morfološku strukturu naselja, ono se nalazi u početnoj fazi okupljanja (ta će faza doći snažnije do izražaja nakon izgradnje kapele Sv. Florijana 1885³. na raskršću sela koje će ubrzo preuzeti funkciju središta naselja).

Primjer sela okupljenog tipa nepravilnog tlocrta predstavlja i selo Zabrdje⁴. Kao i Haganj, odlikuje ga okupljena, nepravilna struktura s tendencijom ka razvoju u nizno naselje. U popisu vlasnika 1808. godine zamjetna je početna faza diobe posjeda s tendencijom formiranja zadruga obitelji Kovačević, Domjanić i Jošić. U ovaj tip naselja spadaju primjerice i sela Delovi, Fuka, Sredska, Siščani, Grabrik, Tučenik, Glogovec, Plavšinec, Poganac te Martinić⁵.

2. Manji broj naselja starije kolonizacije ima **izrazito disperznu strukturu karakteriziranu formiranjem zaseoka**. Važno je napomenuti da formiranje zaseoka u ovim naseljima nije potaknuto samo stvaranjem zadruga za koje se smatra da potiču stvaranje osamljenih gospodarstava koje s vremenom prerastaju u zaseoke već je raštrkana struktura naselja u pravilu i reljefno predisponirana. Tipični primjer za takvu strukturu je selo Vlaška Kapela koje se sastoji iz četiri zaseoka koji su s obzirom na prezimena njihovih vlasnika kao i na strukturu zemljišnog posjeda očigledno nastali diobom jednog primarnog posjeda. Temeljem jozefinskih izvora u vlasničkoj strukturi izdvajaju se zajednice Batinović, Vasiljević, Goranović i Popović. Sličnu strukturu ima i selo Bačkovića koje je nastalo diobom posjeda Pavkovića, Šajatovića i Kučića.

² Haganj je srednjovjekovno naselje koje je imalo funkciju sjedišta župe (1334. spominje se u popisu župa). Ime je dobilo po njegovim srednjovjekovnim vlasnicima Hagenima (*Buturac, 1984; 126*). Godine 1326. u Hagnju se spominje crkva Blažene djevice Marije. Od 1503. do 1520. nalazi se u vlasništvu zagrebačkih biskupa. Dolaskom Turaka naselje je stradalo 1543. godine pa je napušteno a od 17. stoljeća nalazi se u okviru župe Sv. Ivana Žabna. Ponovno je naseljen u razdoblju 1598-1618.

³ Usp. Kožul, 1999; 458.

⁴ Zabrdje je staro biskupsko selo. Obnovljeno je kolonizacijom u razdoblju 1598-1618. godine. Nalazi se na samoj granici između Generalata i provincijala. U prvo se vrijeme nakon kolonizacije razvija pod biskupskom vlašću, da bi kasnije bilo uključeno u Generalat.

⁵ Ovo je staro naselje 1631. kolonizirano Vlasima. Od 1643. pripadalo je vlastelinstvu Drašković sa sjedištem u Velikom Bukovcu. Godine 1787. selo je imao 13 kuća 105 stanovnika. .

Suprotni primjer predstavlja selo Vukšinci koje se također sastoji iz dva odvojena zaseoka ali u kojem do 1808. godine kada je imalo 21 kućni broj uopće nije zabilježena dioba (niti jedno prezime u popisu čestica se ne ponavlja). Diobe nisu zabilježene niti u franciskanskom upisniku iz 1866. godine. Izostanak diobe potvrđuje i vrlo ujednačena veličina zemljišnih posjeda. Prisutnost nasljeđivanja, ali isključivo linijskog, bez diobe posjeda potvrđuje i činjenica da su kao vlasnici kuća 1866. upisani vlasnici istih prezimena kao i oni 1808. godine ali različitih osobnih imena (radi se o njihovim nasljednicima, u pravilu sinovima).

Postavlja se ključno pitanje, zašto je u jednom naselju do diobe došlo a u drugom nije. Razlog tome valja potražiti u veličini posjeda. Naime, uvidom u prosječnu veličinu posjeda oba sela, uočljivo je da je prosječna površina zemljišnog posjeda Vlaške Kapele usprkos evidentnim diobama još uvijek veća no prosječna površina posjeda u selu Vukšincima. Slična fizionomska obilježja kao Vukšinci imaju primjerice sela Javorovac, Čukovec⁶, Globočec, Bolfan te Vlajislav. Ova naselja formirana na pobrđu tijekom 18. stoljeća pokazuju tendenciju spuštanja prema cestovnoj komunikaciji u podnožju.

RURALNA NASELJA NASTALA NAKON DONOŠENJA STATUTA VALACHORUM

Kao što je već istaknuto donošenje *Statuta Valachorum* 1630. godine potaklo je novi val kolonizacije prostora varaždinske vojne granice. Nakon početnog vala kolonizacije u kojem su obnovljena ili osnivana naselja uglavnom u zapadnom dijelu promatranog prostora, sada se naseljava čitavo područje zapadno od rijeke Ilove. O intenzitetu kolonizacije tijekom 17. i prve polovice 18. stoljeća govori podatak da je broj stanovnika varaždinske vojne granice 1610. godine iznosio oko 10 000, da bi se do 1756. popeo na preko 15 000 (*Kaser; 1997: 140*). O tijeku ove kolonizacije također je vrlo malo podataka koji bi govorili o točnim godinama osnivanja pojedinih naselja, ali s obzirom na podatke iz pojedinih vizitacija ili konskripcija kao i iz podataka o godinama gradnje crkvenih objekata i osnivanja župa, možemo otprilike rekonstruirati kada su ona naseljavana.

Donošenje *Statuta Valachorum* presudno je utjecalo na daljnji tijek kolonizacije, ali i na fizionomska obilježja novoosnivanih naselja. Upravo zbog toga što za prostor varaždinske vojne granice nije bilo strogih odredbi o zemljišnim kvotama i osnivanjima naselja kao u karlovačkoj granici, *Statuta Valachorum* predstavlja temeljni dokument koji je rješavao i ta pitanja⁷. Najvažnija odredba Statuta po tom pitanju svakako predstavlja potvrda krajiškog prava na stvarno vlasništvo nad zemljom, što znači da su se diobe ili prodaje nesmetano odvijale bez direktnog upliva vrhovne vlasti.

Nadalje, potvrđivanjem krajiške samouprave, sasvim je izvjesno da je na podjelu zemljišta kao i na kasnije diobe velik upliv imao seoski sudac ili knez (slična je metodologija podjele zemljišta primijenjena i u formiranju mletačkih krajina). Na to ukazuje i čl. 5. i 6. Statuta koji govori o tome da je knez bio dužan znati precizne podatke o diobi te o broju kuća, porodica, promjenama prebivališta. Poseban dio Statuta bavi se vlasničkim odnosima (*O Posjedovanju imovine*), pa članak 1. kaže da svako selo mora točno odrediti svoje granice a čl. 3 da svaka kupoprodaja mora biti ovjerena od kneza. Dakle, u zemljišnim pitanjima lokalna krajiška samouprava morala je imati velik utjecaj.

⁶ Selo Čukovec naseljeno Vlasima početkom 17. stoljeća, smješteno je na sjevernim obroncima Kalničkog gorja. Do sredine 17. stoljeća selo je bilo u sastavu vojne granice, a od 1659. ulazi u sastav lubbreškog vlastelinstva (*Horvat-Levaj, Reberski, 1997; 254*).

⁷ Transkripcija i prijevod Statuta objavljeni su 1999. godine pod naslovom "Statuta Valachorum, prilozi za kritičko izdanje", SKD Prosvjeta.

Tako nastala ruralna naselja ne ističu se samo po tome što su po svojem postanku nešto mlađa, već se znatno razlikuju i svojom fizionomskom strukturom. Opisani specifični povijesni uvjeti nastanka velikog dijela ruralnih naselja varaždinske vojne granice rezultirao je razmjerno pravilnom strukturom naselja, no ipak rijetko strogim geometrijskim tlocrtima kako je to bilo primjerice u karlovačkoj vojnoj granici. Ipak, valja naglasiti da su ove dvije generacije naselja varaždinske vojne granice nastale u razmaku od 100-tinjak godina, dok je primjerice vremenski razmak nastanka pojedinih naselja u karlovačkoj granici znatno veći (i do 300-tinjak) pa su i fizionomske razlike blaže izražene (*Slukan-Altić, 2003; 65-84*).

Temeljem uvida u katastarske izvore među naseljima varaždinske vojne granice koja su nastajala u vrijeme i nakon donošenja Statuta, može se zaključiti da su novija naselja znatno pravilnije strukture no ona prve generacije. Sada se ne radi samo o naseljima okupljene strukture, već o vrlo pravilnim tlocrtima koji jasno ukazuju na stanovit sustav u osnivanju naselja i raspodjeli zemljišnih posjeda. Ipak, i među njima mogu se izdvojiti pojedini podtipovi:

Nizna (linijska) naselja (tzv. *Strassendorf*) bez izrazito pravilne parcelacije, najvjerojatnije nastala spontano. Primjer takvih naselja su Markovac, Mački⁸, Ladislav, Trnava, Gornja Kovačica, Konščani⁹, Trnovitica¹⁰... Temeljem uvida u njihovu vlasničku strukturu, može se utvrditi da spomenuta sela do 1808. godine uopće nisu imala diobe posjeda. Istu, pravilnu strukturu formiranu duž cestovnog pravca imaju i naselja Majur¹¹, Hercegovac¹² i Brezine¹³, no kod njih je parcelacija posjeda izrazito izražena pa se pojedina prezimena 1808. godine javljaju i po 3-4 puta što ukazuje na višestruke diobe.

Svojevrsni specifikum predstavljaju sela Utiskani i Mali Grđevac koje karakteriziraju **pravilna struktura dvostrukog niza** koja je uvjetovana rebrastim reljefom područja na kojem su formirani. Reljefom uvjetovanu dvorednu strukturu imalo je i selo Zdenčac¹⁴, jedan niz kuća činilo je pravoslavno a drugi niz kuća katoličko stanovništvo.

Nizna naselja posve pravilne strukture nastala planskom parcelacijom. Primjer takvom naselja predstavlja selo Hrastilnica u jugozapadnom dijelu vojne granice. Ovo je naselje nastalo kolonizacijom nakon 1690. godine. Odlikuje ga ne samo zračna struktura svih kućnih čestica i okućnica te okolnog poljoprivrednog zemljišta. Sličan primjer predstavlja planski osnovano naselje Ivanovčani pokraj Bjelovara nastalo početkom 18. stoljeća. Pravilnu niznu strukturu imaju i sela Šemovci i Đurđić.

Posebnu podskupinu čine nizna **naselja s tendencijom razvoja trga u obliku mjestimičnog proširenja glavne prometnice.** Takvu pojavu zatičemo u selima u kojima je u središnjem dijelu naselja relativno rano (prije izgradnje okolnog prostora) izgrađena crkva ili neki drugi objekt centralnih funkcija nakon čega se cesta u tom dijelu spontano počela proširivati poprimajući

⁸ Selo Mački staro su selo koje se u pisanim izvorima spominje već 1270. godine kao posjed župske tvrđe u Rovišću (*Šramek, 1995; 93*). Stradalo u vrijeme turskih prodora, naselje je obnovljeno, vjerojatno tijekom prve polovice 17. stoljeća. Godine 1673. Mački postaju dijelom slobodne općine Cirkvena i ostaju u tom statusu sve do ukidanja općine 1768. godine, kada je uključeno u Vojnu krajinu.

⁹ Selo je prvi puta popisano 1679. godine kada je ovdje evidentirano 8 obitelji (*Pavičić, 1968; 140*).

¹⁰ Selo je naseljeno oko 1700. godine. U popisu 1732. godine evidentirano je 42 obitelji (*Pavičić, 1968; 97*).

¹¹ Godine 1771. Majur je imao 13 domaćinstava i 126 stanovnika (*Kožul, 1999; 378*).

¹² Godine 1715. Hercegovac je imao 9 domaćinstava. Crkva je izgrađena 1789. godine (*Kožul, 1999; 285*).

¹³ To je naselje od 1673. do 1768. bilo dio slobodne općine Cirkvena. Godine 1771. imalo je 274 stanovnika koji su živjeli u 17 kuća (*Šramek, 1995; 67*).

¹⁴ Spominje se u vizitacijama 1704. godine a vjerojatno je nastalo tijekom druge polovice 17. stoljeća.

osobine trga. Takve osobine pokazuje struktura Grubišnog Polja, Palešnika¹⁵, Tomašice¹⁶ i sela Kapelice¹⁷.

Treću vrlo specifičnu skupinu naselja novijeg nastanka predstavljaju **nizna naselja formirana duž vodenih tokova**. Uglavnom se radi o naseljima Ilovske zavale i rubnog područja Lonjskog polja, nastajala krajem 17. stoljeća. Takvu strukturu imaju sela Novoselec¹⁸ i Obedišće¹⁹.

Četvrtu skupinu čini vrlo mali broj naselja koja su iako mlađa po postanku karakterizirana **nepravilnom, često posve disperznom strukturom**. Jedno od takvih primjera je selo Dabčevica izrazito raštrkane (razbijene) strukture formiranih zaseoka s snažno izraženim diobama. Ovdje je očigledno radi o zadružnim zajednicama koje su naselile brdovite južne pristranke Bilogore pa je njihova disperzna struktura očito potaknuta gospodarskim zahtjevima stočarske proizvodnje. Sličnu strukturu naselja imaju primjerice i sela Peratovica i Kolarovo Selo²⁰. I neka manja naselja formirana u manje brdovitim područjima imaju nepravilnu strukturu.

ZAKLJUČAK

Temeljem pisanih izvora na području Varaždinskog Generalata i Križevačke županije možemo izdvojiti dvije faze kolonizacije: onu prije i onu nakon donošenja *Statuta Valachorum*. S obzirom na tu vremensku granicu, mogu se izdvojiti dvije generacije naselja koje karakteriziraju različite fizionomske osobine. Općenito može se zaključiti da starija naselja u pravilu imaju nepravilniju strukturu od onih mlađih, no za razliku od situacije u Karlovačkom generalatu, najveći broj ruralnih naselja varaždinske vojne granice od samih početaka imaju manje-više okupljenu strukturu naselja i posjeda što je rezultat različite gospodarske osnove doseljenika kao i različite konfiguracije terena. Nadalje, primjetno je da se kod strukture zemljišnog posjeda u pravilu radi o okupljenom zemljišnom posjedu. Okupljenost naselja ukazuje i na činjenicu da je obrada zemlje bila od samih početaka dominantna gospodarska grana pa su i naselja formirana u skladu s potrebama agrarne proizvodnje (stočarska naselja karakterizira disperzna naseljenost).

Tendencija stvaranja zadruga nije zamjetna samo u disperznim već i u nekim okupljenim naseljima.

Specifičnost varaždinske vojne granice je dioba posjeda koja je zamjetna i kod naselja nastalih prije kao i kod naselja nastalih nakon donošenja *Statuta Valchorum*. Ta je pojava rezultat velike površine plodnog tla i razmjerno velikih zemljišnih posjeda čija je površina omogućavala diobe primarnih posjeda. U naseljima manjih površina zemljišnog posjeda diobe nema a nasljeđivanje se vršilo isključivo linijski, s oca na sina. Takva situacija rezultirala je činjenicom da se kao posjednici kuća u upisnicima jozefinske i franciskanske generacije u preko 95% slučajeva susreću ista prezimena (ali različita osobna imena, dakle u međuvremenu je došlo do nasljeđivanja ali gotovo isključivo s oca na sina bez diobe). Kako su gotovo sva naselja nastala do 1737. godine

¹⁵ Palešnik je staro srednjovjekovno naselje. Nakon turskih provala prvi se puta spominje 1706. godine. Godine 1715. imao je 12 domaćinstava. U središnjem dijelu naselja nalazi se kapela Sv. Lovre (*Kožul*, 1999; 347)

¹⁶ Selo Tomašica prvi se puta u pisanim izvorima spominje 1702. godine da bi 1710. godine već imalo status samostalne župe. Župna crkva Sv. Tome izgrađena je 1755. godine (*Kožul*, 1999; 338).

¹⁷ Selo Kapelica je staro katoličko selo koje je 1334. godine bilo sjedište župe s crkvom Sv. Ivana Krstitelja. Nakon osmanskih prodora selo se spominje 1710. godine kao dio župe Tomašica. Godine 1720. obnovljena je crkva Sv. Magdalene (*Kožul*, 1999; 264).

¹⁸ Pri popisu 1679. godine u selu je popisano 23 obitelji (*Pavičić*, 1968; 146)..

¹⁹ Godine 1679. imalo je 12 obitelji (*Pavičić*, 1968; 147).

²⁰ Selo se u popisima stanovnika prvi puta javlja 1732. godine. Naselili su ga Vlasi tijekom druge polovice 17. stoljeća (*Pavičić*, 1986; 106).

kada se Hildburghausenovim reformama znatno ograničava pravo na raspolaganje zemljištem i diobe, to se nije znatnije odrazilo na strukturu posjeda. Zanimljivo je međutim, da usprkos činjenice da su prodavanje posjeda i diobe bili dozvoljeni, oni ipak razmjerno rjeđa pojava no što bismo to očekivali. Usporedbom upisnika jozefinske i farnčiskanske generacije uočljivo je da prodaje drugoj obitelji bile iznimno rijetke, odnosno da su prezimena vlasnika uglavnom ista. Do promjena u vlasništvu dolazilo je gotovo isključivo obiteljskim diobama. Također uočljivo je da je rast naselja iznimno spor, odnosno da su naselja između jozefinskih i farnčiskanske izmjere u prosjeku rasla za nekoliko kuća.

Na temelju navedenog može se zaključiti da s obzirom na uvjete i vrijeme nastanka, postoji nekoliko temeljnih tipova ruralnih naselja varaždinske vojne granice:

- okupljena naselja nepravilnog tlocrta (uglavnom starije kolonizacije)
- nizna naselja formirana duž cestovnih pravaca među kojima se razlikuju ona strogo planske parcelacije te nizna naselja spontanog nastanka
- nizna naselja formirana duž vodotokova
- nizna naselja s tendencijom razvoja središnjeg trga
- raštrkana naselja sa zaseocima.

Usporedbom fizionomskih osobina naselja katastarskih izvora 18. i 19. stoljeća također je moguće zamijetiti tendenciju spuštanja naselja duž puteva i sve pravilniju njihovih novijih dijelova. Od sredine 18. stoljeća, a napose nakon 1807. godine kada je Osnovni krajiški zakon zabranjivao podizanje kuća na osami te utemeljio obvezu gradnje kuća u skladu s građevnom osi duž ceste, sela varaždinske vojne granice sve više dobivaju oblike niznih naselja (Kaser, 1997; II-59). Temeljem praćenja razvoja spomenutih naselja mogu se izdvojiti i nekoliko karakterističnih faza u njihovom razvoju:

Rastresito naseljavanje ili naseljavanje u obliku zaselaka. Rezultat je izrazito raštrkano naselje ili selo sa zaselcima.

Početna faza okupljanja, najčešće nakon izgradnje nekog objekta centralne funkcije (crkva ili neki vojni ili gospodarski objekt). Rezultat je naselje manje-više okupljenog ali nepravilnog tlocrta.

Izgradnja duž prometnog pravca. Naselja formirana po pobrđima pokazuju tendenciju spuštanja prema podnožju.

Postepeni lateralni razvoj niznih naselja.

LITERATURA:

- Adamček J. (1980.): Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća. Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.
- Belaj, V. (1997.): Formiranje naselja u ludbreškom kraju. Umjetnička topografija Hrvatske, Ludbreg i Ludbreška Podravina. Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, str. 81-90
- Buturac, J. (1977.): Kutina. Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Buturac, J. (1984.): Vrbovec i okolica 1134-1984., Vrbovec
- Buturac, J. (1991.): Regesta za spomenike Križevaca i okolice. Križevci.
- Buczynski, A. (1992.): Obveze i povlastice krajiških časnika. Povijesni prilozi, br. 11, Zagreb, str. 63-110.
- Čelap, L. (1957.): Kućna zadruga u Vojnoj granici. Zadružni arhiv, br. 5, Novi Sad, str. 5-18
- Horvat-Levaj, K. i Reberski, I. (1997.) (urednice): Umjetnička topografska Hrvatske, Ludbreg i ludbreška Podravina. Institut za povijest umjetnosti, Zagreb.

- Gačeša N. (1957.): Zemljišni odnosi u Vojnoj granici od polovine XVI-XIX veka. Zadrugi arhiv, br. 5, Novi Sad, str. 19-38.
- Hietzinger, K.B.E (1829.): Statistik der Militargraenze des oesterreichischen Kaisertrums: ein Versuch. C. Gerold, Wien.
- Kaser, Karl, (1997.): Slobodan seljak i vojnik, I, II, Zagreb, Naprijed.
- Kožul, S. (1999.): Sakralna umjetnost bjelovarskoga kraja. Zagreb, Prometej.
- Krivošić, Stjepan (1983.): Stanovništvo Podravine 1659-1859. godine. Podravski zbornik,, Koprivnica, str. 147-164
- Lopašić, R. (1898.): Spomenici Hrvatske krajine III, L. Hartman (Kugli & Deutsch), Zagreb.
- Marinović-Uzelac, A. (2002.): Morfološki tipovi hrvatskog sela. Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 133-153
- Moačanin, F. (1984.): Vojna Krajina do kantonskog uređenja 1787. objavljeno u Pavličević (1984.), str. 23-56
- Pavičić, Stjepan (1968.): Moslavina i okolina. Zbornik Moslavine, knjiga prva. Muzej Moslavine, Kutina, str. 9-165.
- Pavličević, D. (urednik) (1984.): Vojna krajina: povijesni pregled-historiografija-rasprave. Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.
- Pavličević, D. (1989.): Hrvatske kućne zadruge, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.
- Pavličević, D. (1992.): Krajiško zadružno zakonodavstvo: 1807-1889. Radovi Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zavod za hrvatsku povijest, vol. 25, Zagreb, str. 149-162.
- Roksandić, D., Višnjčić, Č (1999.): Statuta Valachorum, prilozi za kritičko izdanje. SKD Prosvjeta, Zagreb.
- Slukan-Altić, M. (2003.): Komparativna analiza kulturnog pejzaža ruralnih naselja mletačke i habsburške krajine. Triplex Confinium (1500-1800): ekohistorija. Knjiženi krug Split i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, Split/Zagreb, str. 84-86
- Šramek, A.T (1995.): Slike iz prošlosti: Sv. Ivan Žabno i okolica. Sveti Ivan Žabno.
- Utješenić Ostrožinski, O. (1988.): Vojna Krajina. Školska knjiga i Stvarnost. Zagreb.
- Valentić, M.(1984.): Hrvatsko-slavonska vojna krajina 1790-1881. u Pavličević (1984). str. 57-91.
- Vaniček, F. (1875.): Specialgesichte der Militärgrenze. Wien.
- Physiognomic and morphological characteristics of the rural settlements of the Varaždin Generalate and Križevci County

SUMMARY

In the area of Varaždin Generalate and Križevci County, two different stages of the colonization can be identified: first - before and second - after enactment of *Statuta Valachorum* (1630). Depending on the time of colonization, two different morphological types of the rural settlements has been developed. Oldest rural settlements, established before enactment of *Statuta Valachorum*, have gathered but more irregular structure. The youngest rural settlements, established after the Statuta Valachorum, are characterized by more regular structure. Depending of the time of establishing of rural settlements of the Varaždin Generalate and Križevci County, we can identified several characteristic types by its physiognomic and morphological structure:

- gathered rural settlements with irregular structure (usually established before Statuta Valachorum)

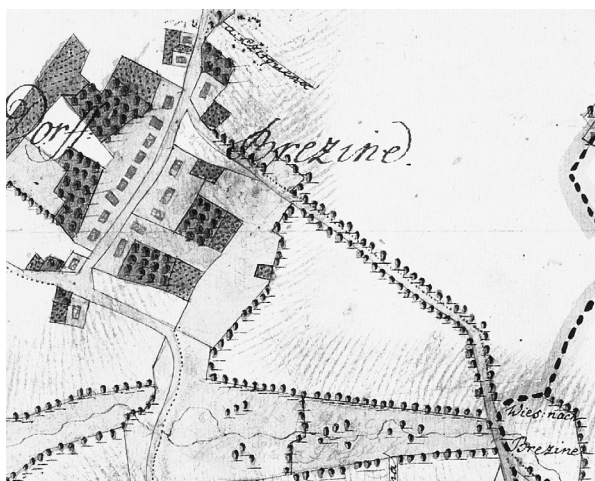
- longitudinal settlements developed along the roads. Among this types there are to subtypes- longitudinal settlements with planned parcelation and longitudinal settlements developed spontaneously (developed after enactment of Statuta Valachorum)
- longitudinal settlements developed along the water course (river, stream) (developed after enactment of Statuta Valachorum)
- longitudinal settlements with the tendency of developing central square around the church (developed after enactment of Statuta Valachorum)
- dispersed settlements with hamlets (developed after Statuta Valachorum as cattlemen's settlements)

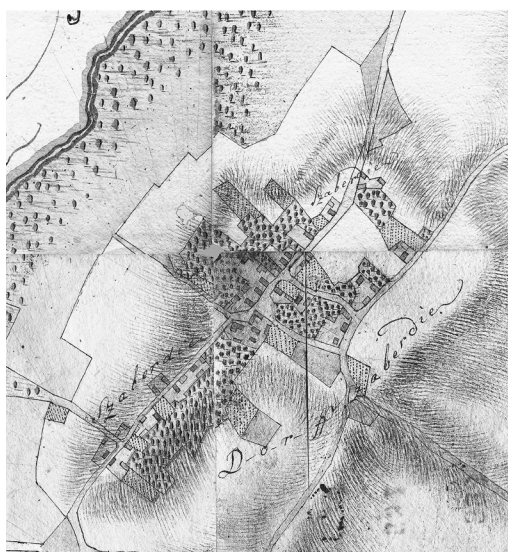
Sl. 1 Selo Hagenj - primjer starijeg naselja okupljene strukture nepravilnog tlocrta (1783.)

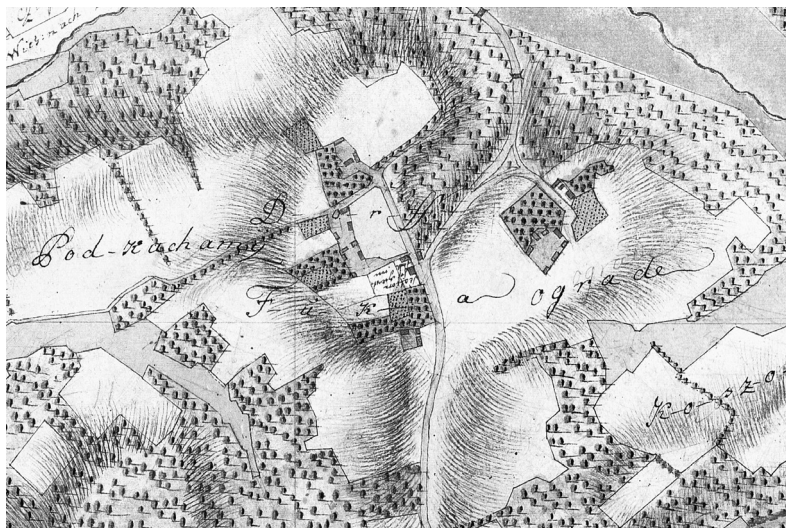
Sl. 2 Trnovitica - primjer kasnije naseljenog niznog naselja bez pravilne parcelacije (1783.)

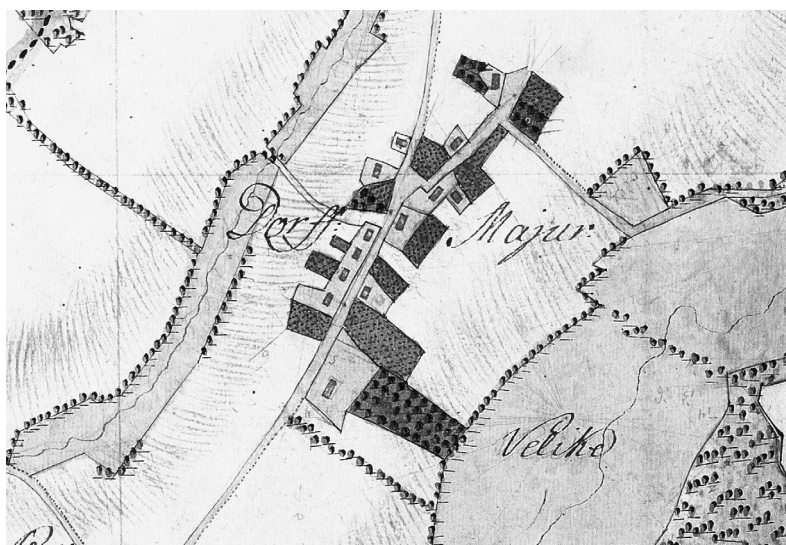
Sl. 3 Brezine - primjer kasnije naseljenog niznog naselja bez pravilne parcelacije (1783.)

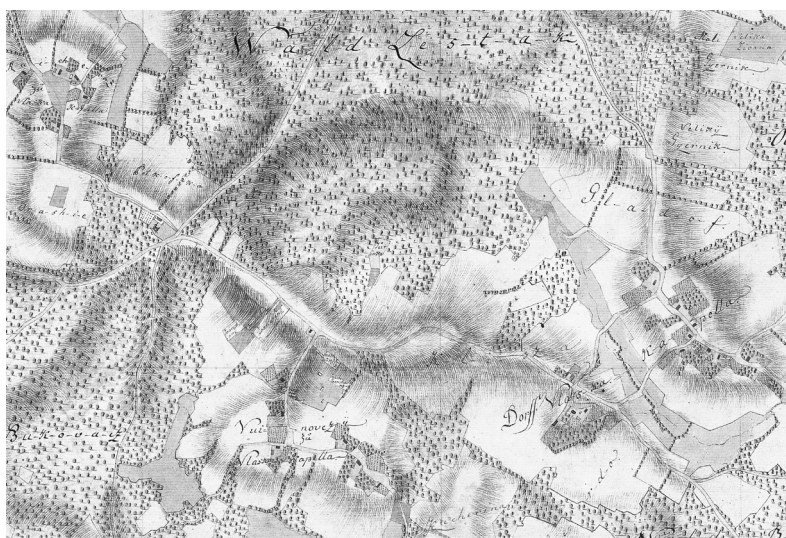
Sl. 4 Zabrđe - primjer starijeg naselja okupljene strukture nepravilnog tlocrta (1783.)

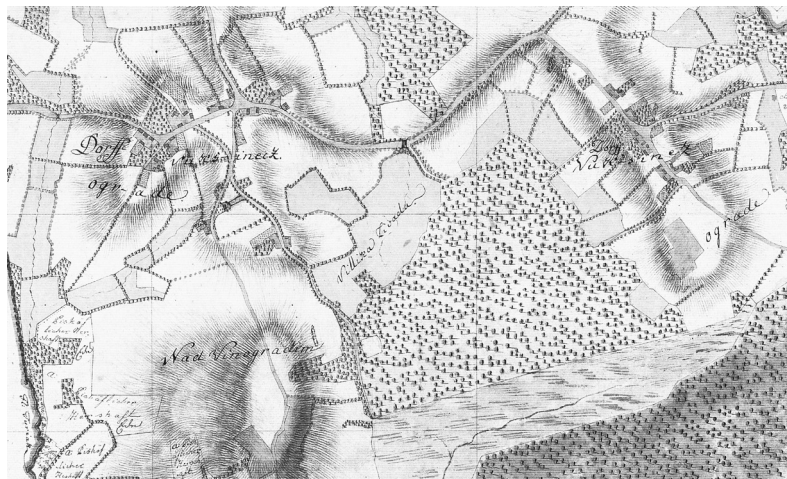
Sl. 5 Fuka - primjer starijeg naselja okupljene strukture nepravilnog tlocrta (1783.)

Sl. 6 Majur - primjer kasnije naseljenog niznog naselja bez pravilne parcelacije (1783.)

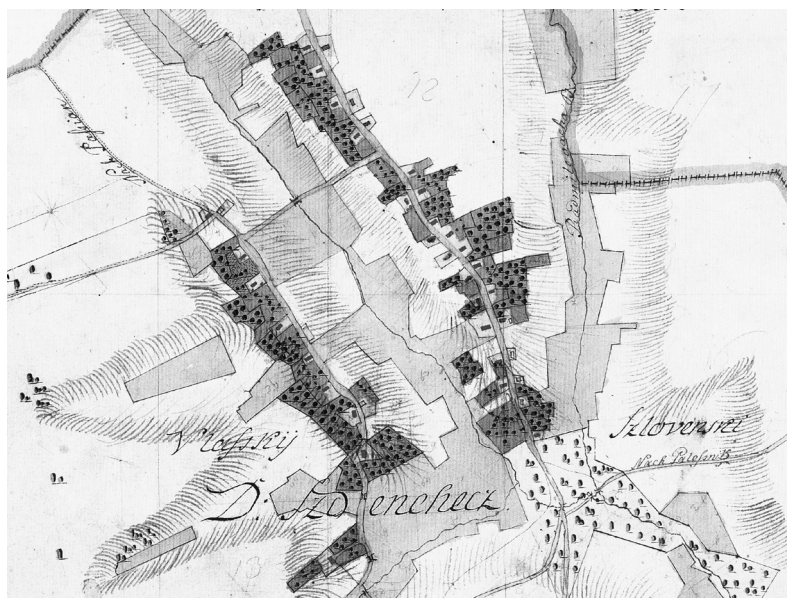
Sl. 7 Vlaška Kapela - starije naselje disperzne strukture sa zaseocima (1783.)

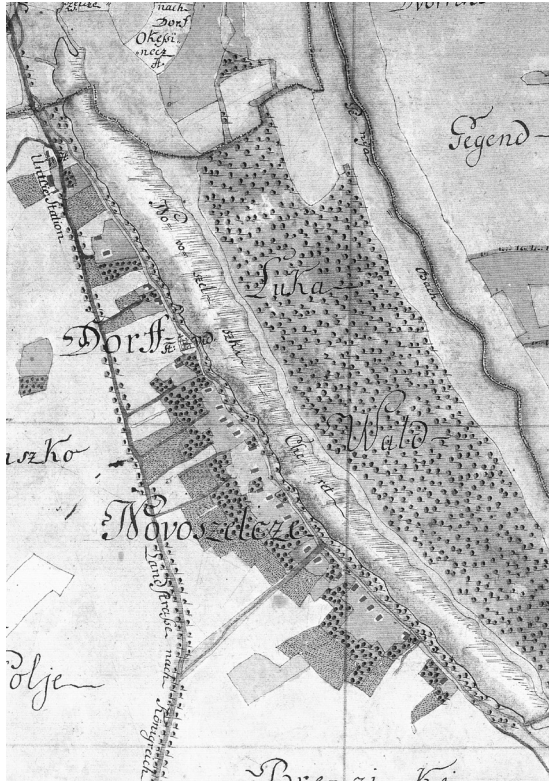
Sl. 8 Vukšinci - starije naselje disperzne strukture sa zaseocima (1783.)

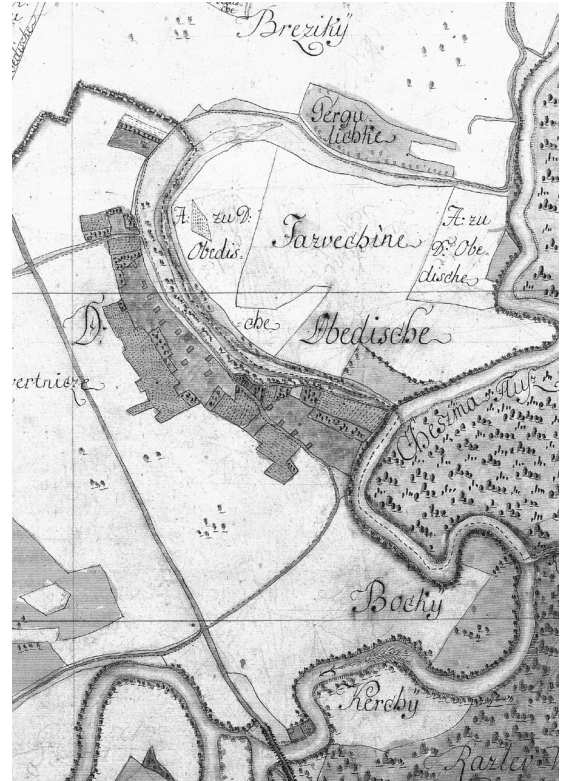
Sl. 9 Utiskani - primjer dvoredne strukture niznog naselja (1783.)

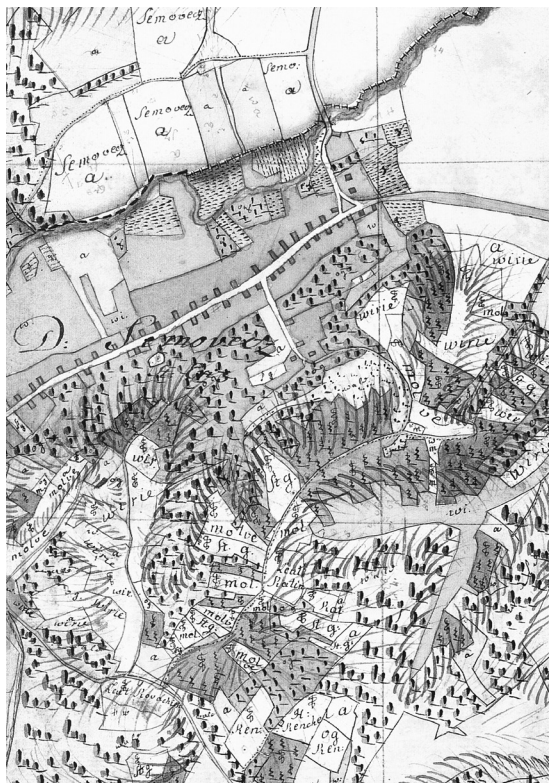
Sl. 10 Zdenčac - primjer dvoredne strukture niznog naselja (1783.)

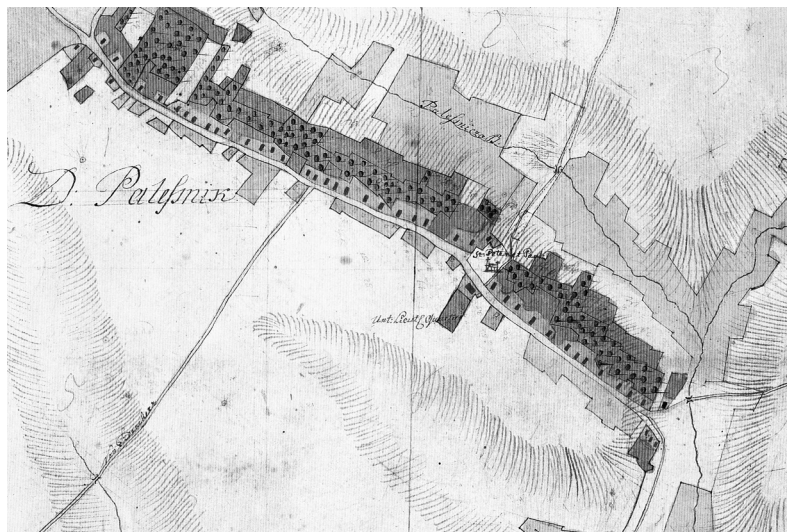
Sl. 11 Novoselec - nizno naselje nastalo duž vodenog toka (1783.)

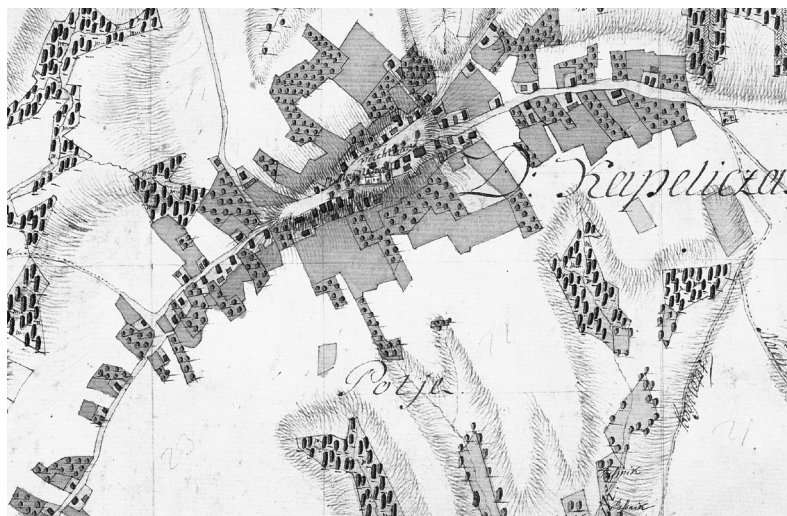
Sl. 12 Obedišće - nizno naselje nastalo duž vodenog toka (1783.)

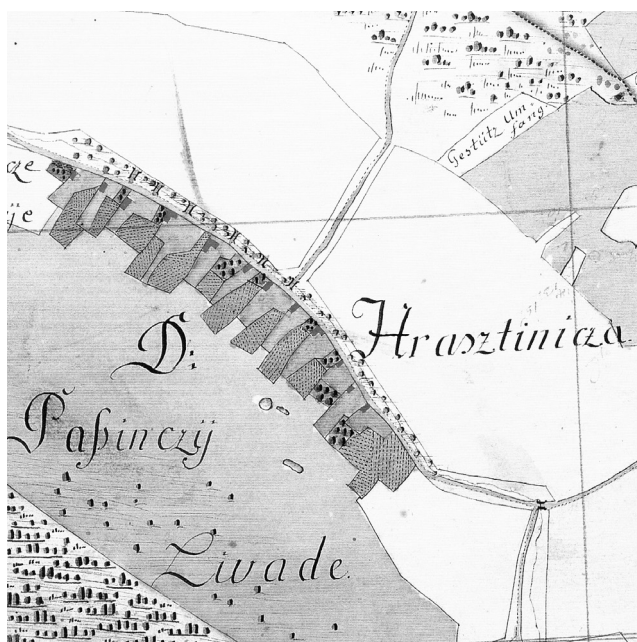
Sl. 13 Šemovci - primjer novijeg niznog naselja izrazito pravilne parcelacije (1783.)

Sl. 14 Palešnik - nizno naselje s tendencijom razvoja središnjeg trga (1783.)

Sl. 15 Kapelica - nizno naselje s tendencijom razvoja središnjeg trga (1783.)

Sl. 17 Hrastelnica - primjer novijeg niznog naselja izrazito pravilne parcelacije (1783.)